

Ольга Кобилянська

Земля

Повість

Електронна бібліотека української літератури
KIUC

Ольга Кобилянська. *Земля*. Повість. 1901 р.

Набір: Олесь Обертас

Електронне форматування: Юлія Косаренко

Текст звірено із виданням: *Ольга Кобилянська. Твори в п'яти томах*. Том другий, Київ, Державне видавництво художньої літератури, 1962. ст. 5 – 298.

© Канадський Інститут Українських Студій

Земля

Повість

*Своєму батькові
Юліанові Я. Кобилянському
присвячує авторка*

ЧАСТИНА ПЕРША

**«Es liegt um uns herum gar mancher
Abgrund, den das Schicksal grub,
doch hier in unserem
Herzen ist der tiefste».**

**Кругом нас - якась безодня, що
її вирила доля, але тут, у наших
серцях, вона найглибша (нім.).**

I

Дві години від ріки Серета на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан неначе у вандрівці задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, попіднімалися сільські хати. Тут... і там... і там — розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна. Тонкі ніжні берези поперепліталися з поважними дубами і ясними літніми ночами блистять, мов у срібло одягнені. Їх листя дрижить неспокійно, а граціозні, легко повигинані пні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки.

Окрім сього великана, підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз.

Зовсім самостійно, мов жменею кинені або як висунені з глибини зеленого великана окремі колонії — так стоять вони, розділені нивами, самотні і глядять гордо на збіжжя, що хвилюють навкруги них. Вузькі, майже невидні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовково шелестячою кукурудзою і ховаються незамітно в ті ліски...

Саме тепер зима.

Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одностайну (одноманітну) картину. Нічого — крім білого простору, що розливається далеко, як лиш око засягне. А там уже небес дотикається і никне.

Горстка хаток, що відбігла від великого лісу і властивого села глибше в поля і що стоїть ось тут, розділена лиш садками від себе, — та горстка має той одностайний блідий вид рік-річно. Та, мабуть, мила їй ота широка просторинь. На ній розбігаються думки свobodно... а горе, коли розсадить уже грудь людську до крайності — гуляє й колишеться враз із пишним колоссям збіжжя навперейми...

Коло відокремленої громадки хатин, мов коло своєї служби, стоїть і малий панський дворик із величезним садом, неначе зі штивним (цупким) чорно-білим треном, і понурився також в одностайну картину. Мешканці дрібних хатин — се постійні робітники в «бояра», і, коли інші селяни виходили рік-річно гуртом на роботу в Молдаву, протративши вибрані гроші вперед у

марний спосіб, шукали і шукають вони зарібку в межах своєї землі.

І не було їм з тим лихо.

Так, приміром, має хата заможного газди Василя Чоп'яка. якого жінка Докія служила довгі літа у дворі, інший вигляд, як інші сільські хати, особливо ж як хати тих газдів і газдинь, що шукали зарібку й щастя в Молдаві.

Вона має ясні й чисті вікна, невеличкий сад із шляхетними овочами, в зільнику такі ж самі цвіти, а в хаті всюди взірцева чистота й лад. Під вікном у старомоднім комоді, улюбленім меблі Докії, випрошенім у пані, і в такій самій ще зовсім гарній шафі тримає Докія неабиякі святочні спідниці свої і чорні дороги сердаки свого мужа і своєї доньки.

По стінах висять образи іншого походження, ярмаркового. Вона не віддавалася пустим мріям і спокусам про золоті гори десь там у Молдавах та інших чужих краях, а знала працювати в границях своєї батьківщини. Одним словом — Докія тішилася великим поважанням у цілім селі. І в дворі її поважали. Хоч її чоловік Василь великий пияк, хоч і не один мішок найкращого жита або пшениці вандрував до жида Мендля, отуди на Гоппляц (головна площа), вона все-таки вмiла своєю працювитістю, своїм розумом і витривалістю, своїм невтомимим трудом усе лихо направити і газдівство так вести, що дома панував добробут і довгів не було в них майже ніяких.

У дворі навчилася вона й бачила не одно; навчилася кращого ладу й тоншого способу газдування, і наслідки того кидалися кожному в очі, хто лише вступав у її гарне обійстя. Але Докія не була щаслива.

Її висока стать держалася вправді завсіди прямо, мов сосна, по її певнім ході й по поставі, трохи штивній, можна її було вмити між іншими відрізнити, однак її гарне колись обличчя постарілося передчасно. Між гостро зарисованими, високо піднятими чорними бровами зарились хмарні зморшки, що не вигладжувалися ніколи. Її очі дивилися майже все понурим зажуреним поглядом, а коло уст зарисувалася глибока лінія болю.

Жура гнула її додолу.

Її чоловік був пияк і марнотратець, був бурливий мужик, що у хвилях лютості хапав і за барду (сокиру), а вона чулася слабою і гризлася будучністю своєї самотньої дитини, доньки своєї Парасинки.

Що сталось би з нею, якби вона тепер умерла? Була ще майже дитиною, бо числила ледве шістнадцять років. Не знала ще газдувати як слід, не вмiла би зносити примхів свого нещасного вітця, ані примхів інших людей. Сього всього учить час і неволя... Душечка солодка та добра... самотня потіха мамина... що сталось би з нею тоді?.. Одно, що знала добре й чинила радо — шила та вишивала білля, селяла гердани та бодзики (прикраси з бісеру та клаптиків матерії) і товар випасала. На широкій толоці, на рівних полях минав їй час, — ні, майже зростала тут, шила, гляділа за коровами і волами, що паслися перед її очима, співала пісні або роздумувала над різними казками, що їх чула від сеї або тої і не забувала. Такою була ще її Парасинка. А що сталось би з землею Василя? Хто дбав би про те, щоб не задовжив її, щоб її в час засівано, щоб із неї в час хліб збирано, кукурудзку щоб у час висапувано, жато? А її красна худоба, її пишний кінь — найдорожча штука в її стайні! О, на неї, на ту пишну Шагу, мав храп (мав на оці) Мендель із Гоппляцу вже здавна, бо ж вона не була «конем», а просто вогнем, фурією...

На неї можна було й дванадцять міхів усадити — се їй зовсім не вадило кидати очима блискавки, гордо заломлювати шию і летіти чи вгору, чи вділ шаленим трапом.

А вже коли свобідно лишити їй поводи, — земля дудніла під нею. Майже ніколи не тверезий Василь сидів на фірі й, як дзвін, теліпався на всі сторони, що страх так і віддих запирав. Не перекинеться туй-туй під колеса?

Страх?

Ба!

Йому ніколи не лучалися пригоди з нею. Він володів якоюсь демонічною силою над тою звіриною; і хоч би яка голова в нього задурена, хоч і якою колодою сідав із ярмарків на фіру, — вона все привозила його цілого й живого назад додому — прегарна, премудра Шага її!

Василь ніколи не хорував.

Часом прийде оббитий, синцями вкритий, закривавлений з корчми, і коли вона при його виді з остраху й відрази аж зойкне, аж руки заломить, він лише сплюне вперед себе, заклене під носом і видряпається на піч.

Там перележить два-три дні скулений, а потім, неначеб не лучалося з ним нічого, злазить із печі й береться наново за працю або йде в поле або в село.

Ні, йому не долягає нічого, але вона, вона відчуває, що вже лиш небагато осталося в її душі струн, які лучили її з життям. Всі інші повривались одна по другій немилосердно...

Тепер була жура за поля і її доньку тим страховищем, що сіпало ненастанно тими струнами, гонило сон у чорних ночах, а вднину проганяло мову й усміх з її живих уст.

У неї був і брат, самотній лише. Петро було йому на ім'я. Молодший від неї, нежонатий, літ сорок, може, жив коло неї її Василя і помагав у господарстві. Але й він причинився до її гризоти. Не женився, а часом і собі запивався. З природи інтелігентний, бистрий, серцем м'який, мов дитина, а в роботі був мов вогонь, коли хотів. Одначе гроші, зароблені фірманкою або в Молдаві, протрачував і вертав до неї з порожніми руками.

Мав свої жалі.

Урюював (уявляв) собі їх часами, особливо ж коли його на Гоппляц мов магією тягнуло.

Він відступив своє поле сестрі під умовою, що має проживати при ній до кінця свого життя, але впившись, твердив, що вона витуманила те поле у нього, що чигає на його смерть і жалує йому кожного кусника хліба і т. ін., і що з нього не буде вже ніколи газда, як інші люди. Женитися не хотів, бо, як казав, своєї власної хати не мав, а в винаймленій не хотів сидіти. Гонор не дозволяв. Не був із такого роду, щоб, оженившись, іти зараз на жіноче або комірне. Він походив із попівського роду. Пригадував собі ще діда... В дійсності не думав ніколи про женитьбу поважно. В молодих літах рвався за фірманкою, «шалів», як сам оповідав, за кіньми, наймаючись то тут, то там, по панах, а пізніше не припадали йому сільські дівчата до вподоби — і його найкращий пік перейшов, що й сам не стямився, як і коли. Уходив у сільських дівчат за якогось недоступного героя, на якого не ялося (не годилося) їм підносити очей.

Їм лестило се, наколи він закинув до них своїм дзвінким, геройським, далекосяглим голосом яке-небудь підхлібне слово або, зажартувавши, обняв яку, блискавкою притискаючи її до себе, але думати про нього, як про жениха, не вспіла ніколи ні одна. Молитов знав стільки, що й сам дяк, а своїх сільських товаришів, що не підводили йому під пару, трактував із легковаженням.

Убирався гарно, в самі тонкі і дорогі строї (одяг), жив безжурно з дня на день, одначе був би, без уваги на свою лицарську вдачу, пропав марно, якби не сестра, що, мов добрий дух, сторожила над усіма в своїй хаті й не давала нікому духом і тілом пропадати.

Парасинку любив над усе.

Всі свої теплі, ніжні почування переносив на молоде, несміливе дівчатко, що, мов та пташина, вешталася між самими старшими, безжурно та пестливо тулячися то тут, то там.

Однак се все не зменшало турботи Докії про будуччину доньки. Вона відчувала й бачила, що становила одна собою підвалину цілої будівлі, в якій хоронилися муж, брат і донька, але відчувала, що сил її нестане вже надовго. Підупадала надто часто на здоров'ї, щоби не віддаватись журливим думкам про будучність. Бачила лиш один вихід із того хмарного положення. Віддати доньку за муж. Але саме тут напотикала на грубий напір Василя. Він любив доньку на свій лад. Трясся над нею і просто дичив, коли жінка натякала про віддання. Чого дитина мала уступати із хати так рано? Чи він не мав чим годувати її? Її одну? Чи був уже такий старий і немічний, що не

міг газдувати, і вона має йти в найми? Для кого пишались лани, для кого здіймалися стоги, як остаточно не для неї?.. А його худоба, що, мов шовк, улискувалась на пасовиську?..

Що Докія (вона числила до сорок і вісім років) стогнала кожної днини на всі сторони, се була ще замала причина, аби витручати доньку з хати. Їй вічно все щось не в смак. Ходить, як та хмара, але на те не дивиться ніхто, ніхто її балакань не слухає. На те вона жінка, аби язик у неї не стояв за зубами та аби день і ніч стогнала. Але колись, як йому буде того всього забагато і як вона з доброї волі не стулить рота, то він їй стулить його. Але тоді вона отворить його знов уже аж за шість неділь... Він заповідає се вже давно — але раз... Докія плакала або розсміювалася гірко на такі слова свого чоловіка, а відтак умовкала. Говорити було ще гірше. Вона знала його вже. Упором нічого не здобувала. А прямо в очі не могла казати йому, що саме його п'янство спонукувало її до того гіркого рішення. Він був би кинувся з бардою. А будь-що-будь вона боялася п'яного дикуну. Раз побив її так, що дві неділі не здіймалася з постелі. По-тверезому і стільки не хотів слухати її.

— Здурила? — питав і сміявся, і навіть не відповідав їй на її допити й розложені перед ним думки.

Коли б Парасинка мала раз чоловіка, все пішло б іншою ходою: особливо ж, коли б її вже не стало. (Вона лиш того боялася). Він не допустив би, аби старий винаймив поле жидові, — се було би першою його роботою по її смерті, — або щоб його задовжував. Він узяв би газдівство в свої руки і примусив би пияка сидіти тихо на печі.

День і ніч думала про те і, може, сотню разів перебирала всіх хлопців у селі. Роздумувала, хто мав би перебрати її газдівство й забрати від неї її скарб на все. Але думки в тім напрямі кінчалися кожним разом тяжким зітханням, кожним разом глибокий смуток налягав на її душу. В селі було доволі хлопців, але ні один не мав стільки землі, скільки б вона була бажала, ні один не видавався їй достаточним робучим, чесним і запопадливим.

Правда, один був би, але той один мав ще перед собою військову службу... Се ж був Михайло Федорчук, син заможного й дуже порядного господаря. Він мав колись унаслідити поля по своїм батьку й був найчеснішим хлопцем у селі. Поля його батька граничили з полями Василя, були вироблені й добрі, і на них колисалися рік-річно препишні збіжжя, мов золотисте море. Аж любо було косити їх, аж любо було працювати на тім полі! Так, сей один зміг би засватати її Парасинку, а з бесід і натякань старого Івоніки, батька Михайлового, визирало те саме бажання. Одначе між їх бажаннями станули військові літа, і ніяк було їх оминати. Михайло — хлопець сильної будови, здоровий, — мав ще одного молодшого здоровенного брата. Родичі також не були ще надто перестарілі, могли обходитися без нього в хазяйстві, і тяжко було думати про увільнення його з війська. Від сеї осені за рік мав вступити в рекрути. Та і на тім іще не кінець. При війську треба служити 2—3 роки без перерви, а й потім від часу до часу вертати на якийсь час у касарню, переодягатися в цісарський стрій і йти на вправи, полишати поле й хату на жінку й діти. Чиста недоля! Судьба звернулася до неї хмарною стороною, і ніякі мольби і сльози не зміняли її постанови.

Восени мала Парасинка закінчити шістнадцятий рік. Походила ростом на матір, вибуяла, мов пальма, вгору, але зрештою була ще нерозвинена. Її члени були худі, майже хлоп'ячі, її лице дитиняче й вузеньке і без ясного виразу.

Докія ладила вже для неї рушники, постіль і білля. Се останнє шила собі дівчина сама. А як прегарно! Неначе швачка! Коли інші дівчата й жінки перепихали й витягали голку крізь полотно, як патики, вона вживала наперстка й шила такими дрібонькими штихами, мов маком засівала. Окрім того, вишивала на рукавах червоною, жовтою і чорною заповоччю найкращі й найтрудніші взірці з пам'яті, а вкінці складала назад у скриню таке чисте й незім'яте шитво, неначеб не дотикалася його ніколи руками...

Докія постановила сих М'ясниць невідмінно доньку заміж віддати. Думку з Михайлом мусила

закинути; перевести її в життя було, очевидно, зовсім неможливо, але зате уложила собі інший план. Тодорика Жемчук був також заможний хлопець, а в своїх родичів одніський син, як Парасинка в неї і її чоловіка — одинока донька. Він був увільнений від війська й міг кожного часу женитися. Правда, він не був такий гарний хлопець, як Михайло, його й не дуже долюблювали. Він був низького росту й обертався все цілим тілом, де вистарчало не раз лише голову звернути. Шттивна була у нього шия. І в цілості робив він погане враження; та що се мало до речі? Чоловік до всього звикає. Правду сказавши, чи любила вона Василя, коли йшла з ним до шлюбу? Саме тоді шаліла за одним пишним та, мов паничем, гарним удовиним сином, що став пізніше й двірником (старостою). Але воно все-таки не було зле, що вона віддалася за Василя. Він був пияк, був вправді марнотратець, він записався Мендлеві на Гоппляцу з душею й тілом, узлостившись, підносив кілька разів і руку на неї, але коли сватав її, мав гроші і поле і не крав чуже добро, як удовин син, ставши двірником, та не сидів по криміналах, як той!

Парасинка звикне до Тодорики. Він працьовитий і дбайливий, хоч на день ледве десять слів промовить, зате загляне десять разів до худоби, десять разів побіжить у поле, а ані разу до Мендля на Гоппляц. Парасинка буде з ним щаслива. Зразу буде мешкати з його старими, аби навчитися їх ладу, навчитися їх слухати і придивитися старій матері, як вона сина доглядає, а потім заживе з чоловіком сама окремо. Вона буде плакати за мамкою, доньця її маленька та мила, і мати сама буде день і ніч сльози за донечкою втирати і з туги чорніти, але вона хоче лише добра доньки і щастя, хоче бачити її «своєю газдинею» і за чоловіком, як її дні вийдуть і смерть заморозить її тіло...

— Парасинко, доньцю! — сказала вона одної днини, глибоко зітхаючи й чорні брови підводячи журливо вгору, коли обі сиділи на призьбі й лупили кукурудзу. — Парасинко, душко, як бог дасть, то зав'ємо твою головку рушником сеї вже зими!

Парасинка витріщилася лякливо хвилину на матір, а опісля склонила голову вдолину, а по її дитинячим лиці перебігла темна полумінь. Вона мовчала.

— Ти чуєш, Парасинко? Я таки не жартую: ти віддашся!

Парасинка відвернулася від матері, не підводячи голови, і сказала:

— Я не хочу віддаватися, мамо!

— Ти дурна, душко! Ти ж не знаєш, чому тебе твоя мамка віддати хоче. Ти ж не видиш, що я все більше та більше ослабаю, а тато — боже, прости йому гріхи! — пересиджує у Мендля, як у рідного тата свого, задовжує тайком, як я оноді довідалася, поля, тратить гроші, — і що з тебе буде, як я замкну очі?..

Парасинка обтерла тайком рукавом сльози, що втиснулися їй раптом в очі, і відворкнула (знехотя відповіла) здавленим голосом:

— Я не хочу віддаватися, мамо!

Докія усміхнулася гірким, перелетним усміхом, помовчала хвилю, а потім уговорювала доньку далі:

— Ти віддашся, Парасинко; ти знаєш, що лише ти утримуєш мене при житті, що лише ти моя потіха! Ти знаєш, що я від рання до вечора працюю для тебе й що я все лише хотіла твого добра. Я хочу, аби ти була щаслива, і для того хочу віддати тебе. Сих М'яниць засватає тебе Тодорика, я полагодилася вже із старими. Вони дуже раді, що ти будеш їх невісткою. Тодорикові родичі мають багато землі, і він стане колись багатим господарем!

— Тодорика, мамо?.. Але я не хочу Тородики!

— То кого хочеш?

— Або я знаю?

— То чому ж не хочеш Тодорики?

— В нього такий широкий рот, що може собі сам щось до вуха сказати, а очі в нього лежать

так близько... що далі зчіпляються до купи. Та й таки я не хочу його! Оноді він заздрів мене коло товару на полі, підійшов до мене і, станувши стовпом передо мною, взявся попід боки й питав:

«Умієш борщ варити, Параско?»

«Я лиш каву варю!» — сказала я, не глянувши на нього.

«Ади, ади (диви)! — каже. — А вмієш ти мамалигу замішати? В тебе руки, як патики, такі тонкі та худі!»

«Коли замішаю її зле, ти її їсти не будеш!»

«Ай! А хто ж її буде їсти, ти моя панно?»

«Той, для кого я зварю мамалигу!»

«Розумно кажеш! — промовив, а відтак спитав іще: — А вмієш вишити вже парубоцьку сорочку? Весільну, га?.. А вмієш ти хату білити, лад у ній тримати, прати і ткати? А вмієш ти хлопців обіймати й цілувати?»

«Як не буду знати сього всього, ти мене не навчиш!» — відповіла я йому й відвернулася від дурного.

«Я тебе навчу», — сказав він, розреготавшись, та й вщипнув мене в руку, що я аж крикнула й закляла. Але він відскочив і відбіг. А відходячи, накликував ще, сміючися: «Парасинко, я навчу тебе всього, чого ти не вмієш! Чуєш? Усього, аби ти знала!..»

— Я не хочу Тодорики, мамо, не хочу його! — закінчила дівчина, зворушена своїм оповіданням, і, не стісняючися, роздула губи люто вперед себе і замовкла.

По словах доньки змалювалося на лиці матері якесь внутрішнє вдоволення. З поведіння Тодорики вона заключила, що він постановив невідмінно засватати її доньку і що вона може лагодити для неї віно.

— Та що ж там! — сказала спокійним голосом. — Він добрий газда, чемний хлопець... Не пияк і не б'ється на танці, як інші! І він має поле!..

— Так, але зате він із циганського роду! — докинула прямо дівчина.

— Хто се казав?

— Хто? Михайло сказав се раз коло церкви...

Докія зморщила брови.

— А Михайло що має говорити? Чи він був на хрестинах його діда й баби? Най лише стулить рот, бо хоч він хлопець чемний і робучий, хоч і на його тата не можна сказати нічого, та зате його мамка не з графського роду та така скупа, що... Ей, де!! Пішлеш по що-небудь до неї, по що найменше, кажу, то все вона того «не має». А в неї всього доволі. Зараз за хвилину вилізе, як шило з мішка, що вона те таки має! А нехарно (брудно), а закурено в її хаті, що не дай господи! Сама виглядає, якби більше в комині пересиджувала, ніж у хаті та по надворку — така чорна. Така з неї газдиня. Лише вічно прятати все в скриню та ховати перед людьми, так якби люди хотіли їй усе забрати. А то нікому й у голову не лізе, що вона там у себе ховає. Най би я хоч казала, що вона має доньки, а то лише ті два сини, та й така скупа та погана!

— Вона каже, як яка газдиня сама чисто ходить, то в голові пустоту має і ні на якій роботі не знається! — закинула дівчина.

— Вона се каже! Правда, вона не потрібує вичісувати щодня волосся, як дівчина, і щодня чисте білля вбирати не потребує! — відповіла Докія. — Але раз на тиждень може се зробити. Ну, як колись дістане невістку, буде вона мати що робити, доки не очистить хати зо сміття, а знадворку не дасть їй лица.

— Кажете, мамо, що невістка мала би там багато роботи? — спитала живіше Парасинка. — Хоч би і десять разів було там стільки роботи, то вже кожда приймилась би того. аби могла лише бути її невісткою. Михайла візьметься кожда ногами й руками. Другого Михайла нема в селі. Багач, і гарний, і чемний! Але чи він візьме яку, чи візьме з нашого села?..

— Буде, як бог дасть! — відповіла Докія поважно. — Жінка призначена чоловікові, як смерть від бога. Михайло може аж за три роки женитися. А поки що буде тобі дружбою. Тодорика візьме його, певно, за дружбу! Так, так, доньцю! — сказала пестливо і глянула з невимовною любов'ю на доньку та погладила її по щоках і по голові. — Як бог дасть, то будеш уже сеї зими гарною молодичкою... Такої газдиньки в селі й не буде. А як твій тато уп'ється й заведе бійку в хаті, як стане цілуватися в рот із усіма злодіями в селі, в корчмі попід лавами висиплятися, тоді я прийду до тебе в твою гарну хатку. І я подбаю про те, аби ти мала її чим украсити — і виплачуся в тебе. Бог так хоче... Бог сам так хоче, доньцю моя. А ти слухай лише мамки, й буде все добре. Буде тобі добре, а мені на душі буде легше. Лише бог один знає, як я гризуся!

Вона змовкла й зітхнула глибоко, а Парасинка й собі змовчала. Вона знов задумалася про Тодорика, про його широкий рот, яким він міг би сказати собі сам щось до вуха... А відтак задумалася, чи буде їй до лиця в білім рушнику. Згадала, як то інші дівчата будуть їй завидувати, особливо ті старші, що ось вона вже «молодиця»!..

Схопилася жваво на рівні ноги і пригадала собі щось. Там, у stodолі на снопах, забула волічку (нитки), яку подарувала їй старша о кілька років від неї товаришка Анна, наймичка з двора. Хотіла заховати її, аби десь не затягнулася, а відтак забігти до Анни оповісти їй, яку мала з мамою розмову.

Що скаже Анна?.. Що скаже Анна на таке? Е, певно, небагато скаже. Все так мало говорить... вічно задумана...

Але вона любить Анну. І мати її любить Анну. І вуйко... Навіть тато її, що не дивиться в ту сторону, де вона балакає з дівчатами, говорить до Анни ласкаво. «Чемна дівчина! — каже. — Варта доброго газди!..»

Ідучи легким, безжурним кроком до stodолі, зірвала по дорозі листок із вишні і, притиснувши його до уст, заграла на нім якусь протяжну монотонну мелодію...

.....
Було зимою, і саме в М'ясниці. Поля й толока лежали покриті грубою верствою снігу, і день у день обсіювало сонце своїм золотисто-червоним світлом поверхню, викликувало луду, кришталеве мерехтіння на ній і змушувало око мимоволі шукати за темною точкою, на якій воно спочило би з одностайного, осліплюючого далеко-широко округ себе білива.

Неначе зіштивніле (застигле) море, простерлася земля з полудня на захід, і лише з одної сторони темнівся ліс. Могуча розтягнена маса, що, мандруючи з далеких сторін широкою площиною, задержалася тут оглянути бездоганну поверхню. Літом, коли вона пишалася яснішою й темнішою зеленню, а зимою — коли ставала самотньою пустинею...

.....
Смеркалося. Панський дім стояв похмуро. З його вікон падало матове світло, і ліниво розпростирався довжезний сад за ним. Притикав до толоки, по якій бігла літом вузька дорога. Але не довго панувала тишина знадвору й усередині сього дому. До нього добиралася тяжким кроком громадка людей високо засніженою дорогою. Се були майже самі панові сусіди. Нині мали на собі святочні строї.

Докія і Василь Чоп'як видавали за муж свою одніську дитину, доньку свою Парасинку, за Тодорика, сина Онуфрія Жемчука, і йшли враз із донькою й нареченим, з батьками, нанашками (хрещеними матерями) і друзбами до пана, щоб просити його на весілля. Завтра мав відбутися шлюб, а позавтра — весілля. Несли колачі, кури й ширінки (хустки) в дарунок, як того вимагав давній звичай. Ішли з музикою, аби заграти панові й погуляти (потанцювати) в його чеснім домі, аби потрактувати його і його челядь доброго горівкою, приправленою медом і корінням. Врешті зібралися всі он тут у ясных покоях, і під час коли старий Петро промовляв до пана, — він усе любив проводити, — раз по раз низько, з пошаною кланяючися, стояли інші з шапками в руках,

голосно перешіптуючись або розглядаючись цікаво по хаті. Старий Петро говорив щиро. Йому майже голос відбирало — він понад усе любив Парасинку — а Василь, батько, вже лише кліпав мовчки очима. Не міг уже зробити нині нічого порядного, тому й перебрав Петро всякі важніші почини газди сього дня на себе... Сама молода викликувала співчуття. Незвичайно полохлива, несмілива й повна дитинячого засоромлення, побачила себе нараз причиною й осередком — головною особою всього руху; на неї гляділи тепер пан і пані, панна й усе оточення; вона мусила на всі запити відповідати, їй ніяк було прятатися за мамині плечі або, щонайменше, заслонити хоч рукавом лице.

Вона стояла бліда й гляділа напіввистрашено, напівглупкувато і лише з натугою видобувала слова до відповіді, коли до неї звертався хто з яким-небудь словом. Мала на собі шовкову ріклю (шовкова в різних пасах сукня, де станок пришитий до спідниці, і без рукавів), довгий, новий, багато вишитий кожух із звисаючими кутасами (китицями). На шиї багате намисто, срібні великі монети, а на голові вінок із червоних і білих рож. Волосся було в неї розпущене, і з-під вінка розсипалося по волоссю багато до вінка прив'язаних золотих довгих ниток, що заступали місце серпанка. Молодий, одягнений також у новий кожух і сердак, стояв он тут непорядно й обертаясь все цілим тілом до кожного, хто говорив до нього, а наостанку заховався незаметно за кількох старших людей.

Всі бачили, що пара не була дібрана й гарна, що дитина молода не почувала для свого судженого ні іскорки прив'язання, що була німим оруддям іншої волі, — однак горівка з медом, що кружала раз по раз із рук до рук, затерла всякі розмахи до глибшого розміркування, зм'якшила серця, настроїла всіх добротою, і якесь загальне задоволення пробивалося на всіх лицах та розв'язувало несміливі язики...

Пан і пані прийняли запросини на весілля, поблагословили молодих, — і вся весільна компанія відійшла до панської кухні, де завівся шумний танець.

Уся штивність і замішання, вся несміливість, що все-таки не покидала гостей в освітлених покоях, зникла нараз, і запанував інший настрій. Усі заговорили тут нараз голосно й живо: дехто затавав співучим голосом, зовсім не стісняючись, а гулящі тупали так сильно ногами, що самі не розуміли свого слова. Між усім тим пробивався тоненький жалібний голос одної скрипки й гармонійні акорди циганського цимбала. Тоненький голос продирався насилу крізь грубий гамір голосів, тупіт і шолопання ніг, літав раз розпучливими, раз веселими варіаціями між весільною компанією і все неначе наворачав її до себе.

За яких кільканадцять хвиль пішла вона за ним майже безтямки, і з громадки ще недавно поважних людей зчинився правдивий вихор. Високі, мускулярні постаті з обгорілими лицами, з руками, мов залізними, увихалися вихром із жінками й дівчатами.

Марні й журливі лица жіночі розсіялися диким радісним зворушенням, а дівчата мовчки клонили голови на груди мужчин.

— Грай, музико, грай! — кликав від часу до часу Петро на музикантів, що ні скорше, ні повільніше перебирали по струнах смиком і дротиком і гляділи майже в тупій задумчивості на вихор, викликаний звуками.

— Грай, най гуляю! Най погуляю! В мене одна сестрінка (племінниця)! — кликав, а відтак обвів велику ясну світлицю грімким голосом, мов заржавілою срібною стяжкою, що аж світло задрижало... Шалений жаль обхопив його. Лише він був сам-один і не мав пари, не мав ніколи жінки, ані дитини. Він один сам... сам, як стояв он тут тепер. Знов оббіг голос кругом світлицю і розбився о стіни в шаленій розпуці. — Най погуляю!..

Його висока горда постать перевишала всіх, мов дуб, а на його тепер ясно освітленім лиці з узад зачесаним довгим волоссям, що спадало на плечі, із вузьким білим чолом, відбивався цілий настрій його душі. Несамовита відвага незвичайної хвилі і жаль.

Анна, панська наймичка, робітниця в покоях, марна й неначе бронзова статуя, стояла скромно в одному куті світлиці недалеко світла й дивилася великими, зворушеними, німим горем переповненими очима нерухомо на одну пару. Молода гуляла з дружбаю Михайлом і замкнула очі.

Чому?.. Чому?.. Хто замикає очі, коли має його перед собою?

Здавленим віддихом дивилася Анна на нього. Виринав то тут, то там... то знов там... Його голова ясна й мигає їй в очах... Так чисте золотом мигає... Під горло їй підступило щось і здавило її. Вона нічого не має спільного з тим вихром, що шаліє он тут перед нею і пориває з собою. Вона бідна наймичка. Голос скрипки відбивається гострим зойком в її смутній душі. Хіба б їй лише плакати. І плакала сухими очима...

Німих біль товкся в її грудях, а цимбали й скрипка впивалися чимраз глибше і глибше в її смутну душу. Її ледве що сьогодні хто й замічає...

— Анно, гуляй! — вдарив її нараз грімкий голос Петра по душі. — Чого ти стала, як з каменя, та й стоїш? — І, станувши перед нею, пірвав її за руку й потяг за собою у вихор.

Не усміхнулася. Пішла, як до бою.

Голос скрипки, жалібний, роздразнений, кинувся в нестямі, а потім неначе навіки злучив їх з собою...

І ще двоє людей не поділяло сьогодні радості присутніх. Се була Докія, яка з жалю, що донька покидала так вчасно (рано) її хату, стала на лиці неначе земля, — і батько дружби Михайла, старий Івоніка Федорчук. Обоє сиділи в одному куті на лаві й сумували. Докія несказанно терпіла під свідомістю, що «сиротіє»; а по-друге, — вона добре бачила, що її будучий зять не був ані гарний, ані видний хлопець, і що Парасинка улягла її майже розпучливим мольбам, що виходила за нього. Хвилями відзивалося у ній щось, немов грижа (докір) совісті. Коли однак її погляд стрічався з постаттю Василя, що, п'яний, то сам гуляв, то, підносячи руки, мов до наказу, надмірно вгору, викрикував, то сміявся або співав, — стягала грізно чоло в зморшки її затинала зуби, аби не зойкнути вголос із болю. «Тодорика не пияк, — потішала себе. — Тодорика порядний хлопець. А хоч він і негарний і непоказний, зате він добрий. Парасинка не буде вижидати ночами пияка, не буде бідувати. Він буде шанувати її. До того в нього земля... Незадовжене поле... Їй буде добре за ним. Бог добрий і дасть, що їй, пташці дрібній та милій, добре буде!»

Старий Івоніка був також нині потрохи підпитий, але в нього бувало се все наслідком великої радості або великого смутку.

Скоро лише гульба розпочалася, пересунувся він незаметно до Докії, своєї найближчої і найщирішої сусідки, кивнув до неї приязно головою і сказав півголосом:

— Докійко... кумко... всі нині веселі, але ніхто не знає, що там у моїм серці діється!..

— А в моїм, бадіко (звертання до старшого роками)! В моїм ніби ліпше?.. Ей, боже добрий... Боже! — і, зітхнувши тяжко й глибоко, відсунулася і зробила йому місце коло себе.

— Та що ви хочете, Докіє? Ви ж віддаєте свою доньку!

Вона потакнула головою й усміхнулася гірко.

— Віддаю її! Віддаю її, голубку ту мою милу! — відповіла, спускаючи голос і вимовляючи кожне слово звільна й з натиском. Притім повернула головою за гуляючою донькою і гляділа на неї таким виразом, неначеб вона тиха й мертва лежала перед нею на лаві.

— А що я маю казати? Ви знаєте, що я нічого іншого в світі не бажав собі, як вашу Парасинку для свого Михайла! Вона буде така, як ви! Добра й чесна газдиня! Усяку роботу знає і лад тримає у хаті. А хата в неї — як та біла стіна. Наші поля граничать з собою, становлять одну рівнину, їх сила однака. А що на них уродиться, однако гарне й добре буває. Наш товар найкращий у селі, а наша честь, Докійко, наша честь — вона найголосніша у селі! О Докійко, — кликнув болісно і вдарив зі щирою розпукою кулаком об стіл, що стояв поблизу нього. — Я вас шаную, я вас шаную

і кланяюся вам, бо ви перша газдиня в селі й усі се знають... Але чому ви не хотіли піддержати Парасинку ще зо три роки коло себе?

Замість відповіді вказала вона хмарним поглядом на Василя, а по якійсь хвилі додала майже поважно:

— Я слабовита. Смерть мене не обійде, як мій час прийде...

— О, смерть! — сказав він і похилив смутно голову на груди. — Смерть одна робить, що сама хоче, і має велику силу проти нас. Та все ж ви не мали чого так спішитися!

— Ви журитеся, що не дістанете невістки, бадіко?... — спитала Докія. — Но журіться! Нема, відай, у селі такої, що не хотіла би вашого Михайла! Та буде його жінкою, яку йому бог назначить. Поки що тіштеся ним, що працюватий та чесний. По всіх селах навкруги немає йому пари — такий добрий. Вже як він колись не стане першим у селі або й двірником, то, відай, доброму й не ступати по землі. Най уже на тім скінчиться, що вони не могли побратися. Най уже так буде! І ви хотіли — і я хотіла! А от прийшов такий час, що все інакше склалося, якби чужою рукою! Так, відай, бог хотів, бадіко!

На ті слова Івоніка замовк. Він зложив руки, мов до молитви, і приблизив їх до уст.

— Михайлику! — сказав він. — Михайлику! сину ти мій!

Потім стиснув їх, мов у німій мольбі, й замовк. Великі сльози закрутилися в його очах, і голова легенько в нього задрижала. Був сильно зворушений.

Докія, побачивши се, сама розжалобилася. Вона любила свою Парасинку, але вже так, як він любив ось того свого хлопця... мабуть, ніхто на світі не любив більше своїх дітей...

— А відтак у вас є й молодший Сава! — докинула по хвилині мовчання.

У старого змінився нараз вираз лица.

— Сава... — сказав він протяжно й журливо. — Сава вже не Михайло! І він мій син! Адить, Докійко, тут приріс мені до серця змалку, як грудка! Я люблю його, бо що — і він мій син! Але він — то вже інша галузь. Росте й горнеться кудись... та не до доброго й не до нас. Він роботи боїться, йому танець у голові. Зо стрільбою (рушницею) ходив би день і ніч по полі й по лісі, а про хату думає лише тоді, коли мамалига на кружок вивернеться. Йому однаково, чи товар поєний, чи ні, — коби йому спрага не допікала. Йому однаково, яка погода надворі, чи се землі і збіжжю по добру, чи се бджолу не вбиває, — коби він у своїх збитках мав гаразд, коби йому меду доволі, аби потайком із горівкою змішати та бог знає з ким випити!

— Він ще молодий, бадіко!

— Молодий! Певно, що ще молодий, має лише дев'ятнадцять років. Але коли Михайло мав сімнадцять, то був уже моєю правою рукою, так як тепер. Я в його літах служив по чужих людях, був бідний зарібник і клонився низько перед людьми й богом. Ну, а маю надію, що як він зросте в літах, зросте й розумом, бо розумний він уже й тепер... Ой, іще й який розумний!.. Який молодий, а він перехитрить вам хоч би й якого заводіяку. Лише його лінь гризе мене; він не любить землі. Дарма, що ходить по ній, що толочить її, дарма, що живе з неї, що носить вона його, і не буде шанувати її, як вона перейде в його руки. Але вона не перейде в його руки, як він не зміниться, — се я йому вже раз говорив і ще буду говорити.

— Ідїть, бадіко, йдїть! Ви хочете, аби всі були такі, як ви або ваш Михайло!

— А чому ж би ні? Як я можу добрий бути, то чому не може бути й моя дитина така добра? А зрештою... по-що чоловік живе? Не на те, аби робив, Докійко, день і ніч тяжко робив?... Як я колись замкну очі, то хочу, аби моя земля перейшла в робучі руки. Я її не вкрав і не придбав оmanoю. Я й моя Марійка — ми обоє доробився її, оцими нашими руками дороблялися її... Вона підпливла нашою кров'ю і нашим потом. Кожда грудка, кождий ступінь може посвідчити, як наші крижі угиналися тяжко, дороблюючися її, як часто голодом і холодом ми годувалися, аби зароблене не йшло на кусник хліба, але на неї, на грудочки її! Та про се знає ціле село. Почавши

від самого пана, що знає мене ще хлопцем, аж до кожного газди й робітника в селі!

— Я знаю, бадіко! Тоді, як мала будуватися колія в нашім краю, як мала переходити й через наше сусіднє село й через он той ліс великий та через он ті трясовиці, які люди геть-геть здалеку минали... Тоді то було, бадіко! Я знаю! Ви і ваша жінка наймалися носити каміння, пісок і шутер (гравій). Я знаю.

— Аякже, аякже! — притакнув він із розіскреними очима. — Оце все ми носили, а і більше ще! Землю, і дрова, й вугілля... і бог знає що ще... Всі ті страшні трясовиці, що блистіли лісом і полями тут і там — треба було позасипувати, повичерпувати. А хто се робив? — Людські руки. А між ними були й мої й моєї Марійки руки. Марійка погребла там своє здоров'я. Ви не знаєте, Докійко, — тягнув далше, — тоді жалували ми собі кусника м'яса. Ніколи вона курки не зарізала, ніколи яйця одного не зварила, краплі молока не напилася. Все обертали ми в гріш, аж врешті доробилися сього, що маємо. Бог один знає, як то було, — все розповідати не можна. Але ми мали діти, і їм треба було колись щось лишити. Хто ж мав се інший зробити? На нас кажуть люди, що ми скупі, але скажіть ви самі, Докійко, — ви така добра газдиня і самі одні маєте в себе усе в руках, — скажіть, чи можна так легко випускати з рук те, чого так тяжко дороблялося?

Вона притакнула головою і сказала:

— Але тепер можете собі вже ліпше пожити... Тепер маєте, слава богу, відки!

— Ліпше? Ніби починати тепер те все з'їдати? Ні, Докійко! Сього ми не можемо! Богу дякувати, ми не потребуємо того, мужик багато не потребує! Маємо тепер булками годувати себе, коли ми в найтяжчій часі мали сил досить від чорного хліба, мамалиги й фасолі? Маю собі каву варити? На те доста нині панів!

— Вам би більше відпочивати. Вам і вашій жінці...

Він розсміявся.

— Ви так говорите нині, кумо, — сказав, — неначеб ви коли складали руки на спочинок! Чи, може, ви спічнете, як ваша дитина вийде з хати?

Вона заперечила головою.

— Отже, видите! — закинув він із побідною веселістю. — Доки мені бог сил дасть і доки буду жити, буду робити. Бог сам покличе нас уже, аби ми відпочили. Наша доля — працювати, тому що й відпочинок наш потім без кінця. Так уже сам бог дав, Докійко!

— Так уже сам бог дав... — повторила вона майже з жалем. — Так... уже сам... бог... дав!

По добрій хвилині мовчання, під час якої Івоніка напився з пляшки, що в нього, мов колач, звисала на руці, — була з глини вироблена в формі колача, — почав наново:

— Я навіть і думати не можу про відпочинок! Навесні йде Михайло до бранки (призов), а там... чи довго лишуть вони мені його ще дома?.. За пару місяців та й настане осінь, і вже покличуть його. Тоді спаде його часть праці на мене. Не можу навіть думати про те, як я лишуся без нього.

— А не можете його вибрати з війська? — спитала Докія зниженим голосом.

— Я все зроблю, що зможу.

— А пан? — спитала Докія ще тихше, кивнувши головою в сторону покоїв. — Він же вас і вашого хлопця так любить. Він помагав вам не раз, якщо треба було. Все вас так хвалить і каже: «Понад Івоніку нема в селі нікого, такий добрий та ретельний!» — як же не може вам тут допомогти?

— Я вже говорив із ним про те! — відповів Івоніка голосним шепотом. — Але він каже, що не можна мого хлопця увільнити. Каже, що в мене є ще молодший син, що ми ще обоє здорові, і через те Михайла не увільнять. «Навіть і не починай нічого, — казав він, — і не трать крейцарів, бо однако хлопця тобі заберуть!» Отак сказав мені та ще й додав: «Ті три роки покажуть хлопцеві світ і подадуть науку, що йому, певно, в житті придасться, — сказав він, — нічого йому не

пошкодить, не бійся!» Знаєте, він говорив, як говориться. Він, може, має і правду, і цісареві треба дати, що йому, як кажуть, належить! Але, Докійко! є тисячі й тисячі жовнірів на світі, чому ж ще й мій має йти туди? Чого маю ще й я тратити свою дитину?.. Адить (дивіться) на нього, гуляє...

Поглянув за гуляючим хлопцем своїм, і голос урвався йому в горлі.

— Гуляє. Стільки й добра його! — відповіла Докія, а потім повторила журливо: — Чому має ще й він іти?

— Я дав би кров свою, коби лише міг затримати його! — тягнув далі Івоніка. — Погадайте собі лише, Докійко... три роки! Три роки лишитися мені без правої руки. Три роки обробляти мені землю без нього, без нього збирати, без нього сіяти! Бджілки наші без нього доглядати, а худоба... ви думаете, що худоба не пізнає сього також? Гадайте ви собі оце! Я не зможу чистити її щодня і чесати так, як він, а молодий голос знають вони ліпше від мого! Коли погадаю на те все, — а я все лише ту одну гадку маю, — то серце ціпеніє мені в грудях із жалю, і я не виджу світу перед собою!

— Робіть що, бадіко! — обізвалася Докія рішуче й оглянулася обережно довкола себе.

— Я хочу так... — відповів він. — Маю триста ринських. Бог один знає, як я складав їх до купи! Крейцар до крейцара... від року до року... то за хліб, то за мед... то дещо спродав із худоби... та й зложив. За них я, може, викуплю сина! — додав тайком, звернувшись близенько до Докії. — Я їх гірко заробляв, може, принесуть мені щастя. Радо віддам їх, кому буде треба. І більше дав би ще. Я спродав би й мою пару червоних биків.

— Ті червоні пишні бики?! — кликнула Докія з дива, неначе перелякана. — Того вже не робіть. Шкода велика!

— Чому? — сказав він. — Я би се радо зробив, коби лиш знав, що Михайло лишиться мені дома. Як будемо жити й будемо здорові, постараємо собі другі. Коби я їх лиш при собі мав, ті молоді руки, а решта — то все байка. Але руки, Докійко, руки — то все наше багатство, то наше добро, то наша скарбона (скарб)!

— Ну, робіть що, бадіко! Вишукайте собі кого, хто би все робив, а ви лагодьте гроші.

— Я піду до одного знайомого жида в Ч...

— До жида, бадіко? А чи буде то добре? — докинула Докія.

— Чому ні! Най собі люди кажуть, що хотять, а жид може все. Він усюди піде, він із кожним поговорить, він уміє з панами говорити, розуміє право, а ми?.. Хоч би ми що й сказали, на нас не дивиться ніхто. Ми нічого не можемо. Ми кланяємося перед панами, ми цілуємо їм з обох боків руки, але як ми що скажемо, воно все-таки замужицьке. Не послухає нас ніхто. Як на нас пан крикне, — тягнув він далі, — ми вже... боїмось... вже ступаємо назад. Я се знаю сам по собі, що не можна інакше. А на жида як крикнеш, то він тобі в лице засміється. І панові засміється в лице, приступить ближче й таке наговорить, що пан наостанку руку йому подасть.

— Вони розумні, вони все знають! — відказала Докія поважно. — Не дурно Ісуса Христа на хрест висадили!

— Ой, вони можуть усе! Я знаю, що можуть!

— Усе можуть, бадіко! Дивіть лиш, як усюди набиваються! Як лиш на землю набиваються! Оноді іду я до сусіднього села, а там уже у дворі тім, у панськім, великім, жид розсівся. Давно по подвір'ї цвіті та бог знає що за деревина росла, тепер жидівське шмаття порозкладене на зеленій мураві сушитися. Бог би вас побив! (погадала я собі). Ще вас і тут не було... Так, вони всюди вмюють улізти, вони все можуть...

— Тому я хочу піти до жида, до Буна Черновецького, знаєте його, і нехай він робить, нехай що робить. Тому маю ще надію, що Михайло лишиться мені. Хоч пан і казав, що все на ніщо не здається, а все ще таки попробую з Буньом. Хоч на душі полегшає.

Він замовк на хвилину, спустивши голову на груди, незамітну малу голову, неначеб

надумувався над чимсь; але нараз підняв її, підняв пляшку з горівкою бистро вгору, блиснув очима і кликнув:

— Але відтак, кумо, відтак справлю Михайлові таке весілля, якого ще наше село не виділо! Хліба та булок куплю в Чернівцях. Увесь мій мед піде в горівку, самим медом буду частувати. Заріжу корову, циганів візьму з Глиниці. Гратимуть у мене цілий тиждень. Десять років будуть люди згадувати, яке весілля справив Івоніка своєму Михайлові!

— Ух! — гукнув нараз із несамовитою веселістю, зірвався із молодечою жвавистію з лави, гримнув пляшкою до землі так, що аж на дрібні кусні розскочилася. Гуляючи на хвилю мов укопані в гульбі зупинились. Відтак пірвав Докію за руку й потягнув у танець.

Розпочали його повільними рухами і кроками. То вправо, то вліво, то вправо, то вліво. Опісля ставали їх кроки чимраз дрібніші й скоріші, чимраз палкіші й дикіші, а відтак неначе шал опанував їх... неначе вихор закрутився на місці... Молоді розгулялись... Заохочені гульбою старших і їх весільними розбурханими окликами, розгулялись іще з більшим запалом, як досі. Хустки й ленти мигали в повітрі. Довге волосся металось по плечах, і непогамована сила якоїсь розкованої радості розшалілася. З грудей виривалися раз по раз дрижачі яскраві ухкання... Ноги топтали землю, а голоси цимбала і скрипок виринали монотонним зойком своїм лякливо то тут, то там... І сміялися, і плакали напереміну.

Анна знов стояла на своєму місці. Дивилась, як перше, за гуляючими й за одною головою, її поважне смагляве лице неначе о одну відтінь поблідло, а в очах горів невгасаючий жаль...

Нараз прокинулася.

Він полишив свою дівчину і звернувся до неї. — Ішов... Гаряча кров обілляла її, і перед нею неначе світ захитався...

— Ходи, Анно, погуляємо! — промовив несміливо й подав їй руку. Вона підняла руки, щоб подати їх йому, та в тій хвилі вмовкла музика. Голосним зойком урвалася одна струна, і все зупинилося на місці.

— Зв'язи, мой... і грай! — крикнув старий Петро, що до нестями розгулявся та ніяк не хотів переставати.

— Ні, вже доста! — кликнув хтось інший.

— Кому доста, той най рушає надвір! — відгукнув він. Але інші не були тої думки... І струна не давалася так скоро зв'язати, а Докія, що небавом по гульбі знов усіла, піднялася зі свого місця. Висока й поважна, мов цариця, станула між усіма і запросила їх додому. Вже доста тут гуляли. Були прецінь не в себе й не на танці. Вже пора додому. Вже аж у хаті потемніло, так нагуляли. Потомилися, час далі йти, конечно...

Не зіткнувшись, розлучилися дві руки. Старий Івоніка прийшов і взяв сина під руку. Анна лишилася сама на місці.

Кілька хвиль пізніше стало в хаті тихо. Світло горіло, як перше, а в кутах ховалася темнота.

Анна клячала (стала на коліна) перед своєю постіллю, де на стіні висів почорнілий дерев'яний хрест зі спасителем, і молилася. У неї судорожно зіпилися руки над головою, а лице зарилося тісно у постіль. Нечутно молилася...

Великими, глухими очима зазірала ніч крізь вікна, а її тьма, чимраз чорніша, добиралася поволі, незаметно до дівчини...

.....

Було весною. В часі бранки.

Івоніка подався з Михайлом до міста, до бранки, Марійка лишилася дома, а молодший син їх Сава пішов у поле. Тут, на тих полях, був цілий їх маєток, якого не лишалося ніколи без дозору. Окрім хати, що стояла недалеко панського дому, мали ще тут, на полях, два бурдеї (землянки). В одному мешкав усе хтось зимою й літом, у другім заховувались бджоли, а в стайні, що розкласяся

близько коло тих півничних (підземних) мешкань, розжився їх прекрасний товар. За стайнею далі стояли стоги із збіжжям і конюшиною. Там білівся невеликий чистий тік. Все се лежало, мов у плиткому кітлі. Подальше розрісся лісок, ніби город. Неначе вмисне схилилися тут поля вниз, щоби на ціле майно оце не гляділо цікаве око. Особливо ж на бджоли й товар. Сей останній був гордощами Івоніки. Пара молоденьких бичків, пара пишних червоних тірольських волів, дві корови й кілька теляток. Літом ночував Івоніка або Михайло з ними у стайні, а зимою пересиджував у бурдею та надзирав за ними.

В сусідньому селі водилися від непам'ятних часів злодії, а як заходили сюди, так мусили минати поля Івоніки. Тому мусив усе хтось пересиджувати у бурдеях, мов на варті. Звідси було близько Івоніці до всіх його піль і нив. Тут велися йому бджоли ліпше, чим при сільській хаті на «горі». Сюди звозив усе своє збіжжя, молотив, ховав і спродував, і жив чесно й свobodно, мов той лісний птах. Івоніка не любив, як йому хто при роботі приглядався, особливо ж, як хто його бджолам видивлявся. Був чомусь переконаний, що вони від того поносили шкоду, і майже ніколи не припускав когось чужого до вуліїв. Ішов хто до нього, то він се бачив здалеку. Тоді виходив йому вже кількадесят кроків назустріч, скидав свій ремінь із себе (останнім лишалося все лихо, яке могло понести від гостей у його табор, при гостеві) і таким чином відбирав людям нагоду придивлятися уважніше його майну. Не те, щоб він, може, побоювався, що той простягнув би руку за чим-небудь у бурдею або коло нього! Ні, боже борони! Такої лихої думки про своїх сусідів не був він ніколи, помимо стількох досвідів у своєму житті! Він лише дуже лякався надто добрих і лихих очей, боявся сили деякого зілля, яке, замовлене лихими словами й підкинене під яку річ, або під товарину, або й вулій, могло довести до великого нещастя, а не раз до смерті. Він страхався всяких таких інших нечистих, чарівних речей, на яких розумілися деякі, неначе на хлібі насущнім. За свої бджоли, яким було тут на полях, як у раю, боявся вже найбільше. І була б за них чимала шкода, коли б деякі рої, потягнені лихим оком, осілися десь на незнаному місці і пропали для нього без повороту!

Довкола бурдея пишлася вліті на широких отих просторах, що десь аж ген на краю злучалися з голубим небом, найкраща пшениця, колисалося в ритмічних, лагідних рухах високе золоте жито, а тут і там бігли зелені пасма конюшини, обсіпані рожевим пахучим цвітом, та біліли ниви дрібної гречки. Півмілі заносило від них медовим запахом і притягало насилу комашку до себе...

В деяких днях, коли небо прибиралося у синявий шовк, а сонце розходилося самим блискучим золотом, коли тепло все переймало й розпирало, добувало все неначе силоміць із землі наверх, — жилося прегарно! Такі дні були милі для Івоніки. Тоді він сам до себе усміхався та приязно розглядався. Переживав сам стан землі й був із нею одним. Знав се, що було любо і збіжжю, і всьому, що піднімалося з неї, особливо ж по дощі. Неначе чув і бачив, як земля з задоволенням розходилась, розкошувала, як її соки відсвіжувались і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами. В тім її віддиху так і купалося все над нею! Те знали і бджоли його — вони були розумні і проворні, і ані одна не лишилася в такій порі в улію, хіба котра мусила. Вилітали поспішно, літали сквапливо, лукувато від одної квітки до другої всуміш, схилились чимраз нижче над землею і бриніли всі враз так вдоволено й важко, що їх бренькіт, зіллявшись в одну струю, становив однастайну одначе несказанно гармонійну, сонливу музику, що в тиші заносилася далеко-далеко... Ниви з конюшиною простиралися ген-ген, приманювали кожного до себе, а їхні білі й рожеві цвіти, всуміш зі свіжою зеленню, дрібним барвним усміхом своїм до ясного сонця клонилися до легкого півсуну, уколисувані однастайним, ніжним бренькотом бджіл.

Гарна була земля.

У своїх барвах жива й свіжа, шкода лиш, що не говорила.

Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов себе самого. Вона

пригадувала чоловіка й жадала жертви.

Як була люта, боявся її більше, як почорнілого неба, що віщує тучу. А бувала люта, коли надармо ожидала дощу, що мав її скропити, коли тижнями надармо тужила за холодними ситими краплями води, і замість води жевріюче проміння сонця випивало її соки. Тоді стягалися її тут і там випуклі сугуби і тріскали з гніву, вона ставала тверда й недоступна і не видавала ніяких плодів. Тому, що на ній зеленіло й росло, відбирала поживу — воно слабало й ув'язало, блідло й переходило поволі, але певно, в скалічений стан.

.....
Сюди, до бурдеїв, прийшов Сава, молодший син Івоніки. Прийшов напоїти худобу й дати їсти великій собаці Сойці, що стояла коло стайні на припоні.

Надійшов повільним і лінивим кроком. Вступив у стайню. Глянув за товаром, що звернув свої великі голови ліниво до нього і дивився, ремигаючи, великими лагідними очима за ним — та й вийшов. Не хотів його напоїти. Верне Михайло, то напоїть. Як піде до жовнірів, він ще доста буде за нього робити. Що як що, а се жеде його неминуче...

Ото якби його відібрали; не надзирава би за ним стільки, що тепер. Все мав йому чимсь докоряти, чогось учити! Тут він не доста пильний, там не зробив роботи як слід, тут знов забагато ходить йому по селу, там знов забагато на танець і між дівчата втручається... Що се такого? Що се має його обходити? Він уже знає, чого ходить стільки в село й на танець, і він, Михайло, думає, що як він старший, то він — молодший — має його зараз у всім слухати! О ні, се таки не так! А відтак забороняє йому також він і тато сходитися з вуйком Григорієм. «Шибеником» називає вуйка і прямо каже, що коли тато, мама й він в той бік не дивляться, то й він не сміє інакше поступати. Так!

І він не сміє інакше поступати?

Га-га!.. Се ще побачимо!

Він любить чорнооку Рахіру, доньку вуйка Григорія, і ніколи її не покине. А що тато з вуйком мав — се його не обходило. Сварилися то сварилися, він тому не винен. Вуйко Григорій свідчив фальшиво на тата й сидів за те кілька місяців у арешті, але що се його обходило? Най би тато не фудулився (гордував) на Григорія; а то все на нього боком дивився, немов на гадину, а той і розлютився одного разу і вкусив. Одному газді пропали деякі речі з хати й гроші, а вуйко посвідчив при суді, що й його тато мав у тім свої руки. Від того часу пішло пекло. А, по-друге, казали, що до Рахіри не годиться йому, Саві, ходити. Вона близька своячка його. Його мами рідної сестри донька, — гріх! Та се йому дуже в голові! Хай хто інший таких гріхів боїться, йому не страшно перед ними...

Григорій і Рахіра сміялися також із того. І Григорій не був дурний. Бачив світа. Ходив майже щороку до Молдави на роботу і, як вертався відти, знав не одно розказувати, що чув, видів, а що й сам утнув. Не бачив у тім гріха, що Сава любив Рахіру...

А, по-друге, хоч які були бідні, — бо вони були бідні зарібники, що винаймали собі поле й ходили на роботу, особливо ж Тетяна, тітка його, — то все-таки обдаровували його чим могли, як там прийшов, і уготували, не тряслися над крейцаром, як тато й мама. Тато його не позволяв йому курити, бо сам не курив, а Григорій усе приносив йому пачку з Гоппляцу, як знав, що в нього вже тютюну не стало, а він хотів курити. В тата пив він горівку лиш 3—4 рази до року — на різдво, на великдень, на храм і на Новий рік або в м'ясниці, — а тут частували його не раз і не два, а по кілька разів до тижня. А вже найліпша була для нього Рахіра...

Як Михайло вгадав, що він Рахіру любить, і дізнався, що він часами заночовує в вуйка Григорія, накинувся на нього і сварив: «Сором нам робиш, Саво! Ти любиш дівчину пугу, що на неї ні один порядний хлопець у селі не глядить, що її ніхто порядний за жінку не візьме. Вона погана волошка, циганка. Дивися на її зуби й на її рот! Як клубки з м'яса стоять їй в лиці! Чи вона

чим причарувала тебе? Дивися, яка вона погана! Чоло волоссям заросло, а очі, як у чортиці або у голодної собаки!»

Він не відповів братові на те нічого. Взагалі небагато говорив, як той зводив розмову на Рахіру, але її покинути зовсім не думав. Як не міг її через кілька днів бачити, бо батько роботою обтяжав, був просто хорий. Ходив, мов затроений (отруєний), в'янув усім тілом, а лють так і грала в нім. Тоді їй недобре було дразнити його. Не витримував він так довго. Як та вода загачена, що найшла цілою масою і розриває греблю, так і любов його ломила всі згляди й обов'язки проти родителів, і він ішов до неї. Вона нагороджувала його багато за цілий знівечений час, і він удвоє прив'язувався до неї.

Мабуть, ні одна дівчина на світі не вміла так любити, як вона! В її обіймах він неначе мінився. Своїми великими червоними устами пила з нього всю енергію і силу; пила його, коли лиш гляділа на нього своїми очима. І під тими поглядами, що або сміялися, або іскрами обсилували його, — м'як, ослабав і тратив усяку волю. Її сміх, голосний, короткий, уриваний сміх, виривав його з усякого надумування й поривав із собою, а слова її все підходили йому під його душевний лад.

Здавалося, ціле його єство зібралось лише в те одно почуття, в любов до неї, і стратило змисл для чого іншого. Купався і поринав у тім чутті. Відчував її в собі, мов життя, і ані через думку не переходило йому розлучатися з нею.

Сміявся з нею над батьком і братом. Що знали вони, як їм обом було! А коли роздрознювали його заборонаю ходити до Григорія, грозив, що втече з нею в Молдаву. Так, утече з нею до Молдави, а таки не лишить її...

.....
Вийшов зі стайні і глянув округ себе. Так тихо й пусто було вокруги. Змля лежала ще чорна й нага, як далеко око сягало, ген аж туди, де небо хилилося; лиш десь-не-десь зеленілися блідо пасма озимини й різнилися виразно від темної, не ораної ще ріллі. Сплюнув перед себе. Страх, як нудно йому тут! Михайло грав на сопівці, як пересиджував тут сам, але він ані не вмів грати на сопівці, ані не любив того жалісливого голосіння. Воно його боліло. До чорта! Тепер мусив тут сидіти й нудитись. Жодна людська душа не заходить сюди, ні нічого живого не побачиш тут. Що мав починати? А сидіти мусив. Саме якби відійшов, вліз би хто й виніс усе з бурдея, тоді мав би що слухати, а врешті і шкода була би неабияка. Тонкий і стрункий, випрямувався, складав руки назад, підіймав голову й поглядав, на хвильку прижмуривши очі, в легко захмарене весняне небо...

Робив се з привички. Любив стріляти птахів, і коли лише станув де бездільно, зараз прижмурював очі й шукав чогось під хмарами. Часом і зовсім без наміру. Кілька птахів, що переганялось високо під хмарами, зникли на хвильку й появились знов, — і звернули його увагу на себе.

Він слідив якийсь час за їх грою в повітрі, а відтак стрілила йому одна думка через голову. Побіг живо до бурдея, зірвав із стіни батькову стрільбу, повернув на давнє місце, підняв стрільбу догори, замірився на птахів і вистрілив...

Добре стрілив. Як чорна точка, що в шаленій швидкості зростає, так упала одна пташка до землі. Він підбіг сквапно в той бік і глядів, за чим цілив.

Се був воробець.

Він розстрілив його цілком.

Підняв і відніс його великій, на ланцюзі прив'язаній собаці. Відтак глядів через хвильку, як вона то кидалася, то жахалася дрібною закривавленою пташки. Опісля знов дивився під хмари і знов ждав... Не добачив уже нічого більше. Гук вистрілу лякав їх. Вони розлетілися і зникли.

Він усміхнувся.

Сього не вдав би Михайло, аби йому й лева підставив! Він дуже зле стріляв. Брав стрільбу до

рук так, як її хіба бере жінка. Так невдачно! Ну, се раз буде файний жовнір! Як він буде раз у війні на людей стріляти, коли не вміє застрілити навіть зайця? Чи буде й там буком кидати, як кидав за зайцями, як хотів якого убити?..

Майже наголос розсміявся. Михайло був баба, хоч би сильний, як медвідь, і плечі у нього, як у великана, садив на них мішки, як ніщо; хоч, щоправда, до роботи був здатний, як рідко хто перший-ліпший. Але серце було у нього м'яке, як тісто!..

І знов усміхнувся.

Чи його візьмуть-таки до війська?

Він хотів би дуже, аби його відібрали. Тоді не потребував би викрадатися до Рахіри, як той злодій, бо батька не боїться; батько добрий і не каже йому нічого в очі, а мама нехай собі говорить і сварить скільки хоче, з того не робить він собі нічого, увечір вона за ним не піде, але Михайло...

Він стояв ще якийсь час, потонувши в гадках... Заніс відтак стрільбу назад на місце, замкнув двері від бурдея, а потім, оглянувшись уважно на всі боки, пішов спінним кроком навкіс через поля до неї.

Тим часом — се ж було пізно по обіді — Марійка увихалася по хаті. Вона пересиджувала постійно в сільській хаті коло двору на «горі» і лагодила вечерю. Очікувала Івоніку й Михайла з міста. Була се слабосильна, ще доволі молода жінка з ніжними рисами обличчя, на яким за першим поглядом було пізнати, що тяжка, ненастанна праця й жура, що гнітила її, надали їй п'ятно старості. Вона жила в згоді зі своїм чоловіком, поважала й подивляля його у всіх його вчинках, говорила до нього «ви» і сповняла всі його накази й бажання без опору. Було би тяжко сказати, котре з них було старанніше й пильніше; лише коли про нього говорено, що він незвичайно доброго серця, їй закидувано скупарство.

Вона знала про се, і се гнівало її чимало. Чи се було скупарство, коли вона все дбала для своїх дітей, за які була би віддала душу? Коли не тратила часу так, як інші жінки за балаканкою, сього або того без наміслу з хати не давала або надто не роздаровувала? Коли ходила в полатаних речах і не стояла ніколи коло криниці й не прала? Проте вона все була доброю газдинею і мала дома все, що повинно бути в кожній хаті і у кожній добрій газдині. А хоч ніхто про се не знав, то все з тим було їй добре. Ніхто не знав, скільки полотна, напрутаного її власними руками, ховалося в скрині. Скільки прегарних, чисто вовняних коверців висіло на поді (горищі). Скільки подушок у неї було, скільки рушників і білля, скільки киптарів і що в тій бляшаній круглій пушці, в якій ховав Івоніка свої важні папери-контракти за поля й усякі інші цидулки, — що там насподі лежали і банкноти... А що вони найчастіше їли борщ і мамалигу, фасолню і бараболі, — се не мало попросту нікого обходити. Вона ніколи не журилася тим, що по інших хатах діялося і що хто їв або варив. Зрештою, чи інші їли ліпше? Се хотіла би вона побачити! Навіть Докія, що все на ціле село хвалилася, що ніхто так добре не вміє варити, як вона, — варила щодня борщ, а що, може, коли чай пила?.. Ну, тоді, певно, була слаба, або старий Петро з міста привіз, то й зварила та парили собі роти! Але то вже раз так на світі велося; як хто лиш нічого не давав, не робив дарунків, нічого з хати не роззичував, а хотів і собі дещо оставити, той був зараз «скупий» і того обкидували такими латками, що матінко хрестова! Вона вже давно про се переконалася, — заглянула «пушці» на дно й тому держалася від усіх здалека. В неї були лиш три добрі знайомі, з якими ненастанно зносилася. Дві зовсім старі жінки, білі як сніг, і одна молодиця. Ті ж старі ставали їй в різних пригодах з порадою, а молодиця була товаришкою її душі і при роботі. Більше не стояла о нічию ласку. Івоніка ішов за нею слід у слід. Жив з усіма добре, але у великій приязні лиш із старим Петром.

Марійки й не бачив ніхто ніколи в корчмі. Дуже рідко коли на ярмарку, а святами або неділею по обіді, то, вмiсто піти де на балаканку в село, лягала на призьбу від сонця і спала, а як ні, то вимашувала собі й синам голови й чесала їх гладко й гарно, так, як чинила се в часах, коли

були ще дрібними хлоп'ятами, і розмовляла про худобу й землю і про те, як воно — як дасть бог дочекати — буде в будучності. Часом ходила з Михайлом або Івонікою межею в поле і оглядала хліб...

Нині було їй тяжко на душі, і її думки були понурі й невідрадні та й гнули її додолу.

Зранку, як Івоніка й Михайло пішли до бранки у місто, вона накинула на себе сердак і побігла напрямці чорним полем до сусіднього села, до далеко й широко званої циганки-ворожки, щоб дізнатися від неї із карт, чи Михайло останеться дома, чи візьмуть його восени від неї до війська.

А ворожка числила щось межи картами та числила, перешіптувала якісь незрозумілі слова, а відтак сказала їй ось що: «У тебе велика гризота, але ще більша жура жде тебе і твого чоловіка відтепер. Перед тобою лежать потоки сліз; вони вкінці висохнуть, і ти будеш кров'ю плакати. Пороги суду переступатимеш, за один раз витопчеш стежку до нього... такий тяжкий жаль нестимеш із собою тою стежкою... Межи бідних роздаватимеш своє добро й від людей будеш утікати, і те, що тобі наймиліше, піде від тебе якнайдалше, а те, що стоїть від тебе подалеку, стане тобі близько серця. Від бога все зависить. Як бог схоче, так і буде! Він може все відвернути. Михайло падає додому».

Так. Та й з тим вернулася. Була зовсім пририта. Ворожка все вгадувала, коли було прийти до неї, та й сим разом, мабуть, правду говорила. Тому вона вже тепер плакала, їй було так гірко на душі, що не могла з собою упоратися. Вона знала, що Михайла обстрижуть, хоч він тепер і «додому падав», і що піде від неї восени на два-три роки, а може, й навіки... Вона не сумнівалася над словами ворожки. Говорила так, що не могла інакше, як вірити. А якби й половина того була правдою, то все її ждало якесь нещастя, її ждали, — як казала ворожка, — криваві сльози... Ворожка оця була чарівницею. Різними зіллями і примівками відібрала власній рідній сестрі чоловіка, а той, покинувши жінку й дітей, прийшов до неї і жив із нею як чоловік із жінкою, хоч вона була старша й погана. Вона зналася на різній силі й не говорила на вітер. До неї зверталися всі дівчата й хлопці із сусідніх сіл, вона всім помагала. Одним зіллям, іншим примівками. Говорила як із книжки й угадувала з карт, хто приходив до неї з серцем і вірив у те, що вона говорила. Вона вірила в те, що вона виворожила... Тихо плачучи, робила тепер одну роботу за другою. Розклала огонь, приставила вечерю, перечислила всі кури й качки і злагодила в клучок снідання на завтра. Враз із дниною мав іти Івоніка з Михайлом орати в поле. Пораючись отак то тут, то там, вона не помітила, як Сава вступив у хату і, станувши в куті під піччю, слідив за нею мовчки напівглумливо, напівзчудовано. Він був високий ростом, вищий від свого брата, але ніжно збудований, як мати. З лиця подобав також на неї і був би гарний, коли б не його безустанно заблуканий погляд, що мав у собі щось зимного й несупокійного. З його ніжного, майже дитинячого обличчя вражав його погляд прикро і відтручував від себе. Очей сих не наслідив він ані від тата, ані від мами. Коли очі Івоніки були дзеркалом самої доброти серця й чесноти, погляд у Марійки м'який, звичайно глибокий і зажурений, в усміху несказанно лагідний і гарний, то його очі, великі й сиві, не мали нічого спільного з його дитинячо молодим обличчям. Звичайно неначе гойдалися по землі, колисалися від одного предмету до другого, однак коли звернулися раз на що і прикувалися на хвильку до чого, почали миготіти в холодному, мов сталь, блиску й у тім блиску розходилися. Страхали іменно, коли хотіли щось добачити. Очевидно, зміна і гра його очей була несвідома, та тому не менше важка... Холодним, мов ніж, зимним блиском, що поступенно змагався, відпихав від себе, і треба було усміху його молодих ніжних уст, щоб привабити душу до себе.

— Мамо! — перебив нараз тишину дзвінким голосом. — Чи вечеря ще не готова?

Вона прокинулася лякливо й оглянулася.

— Ай, най тебе там!.. — кликнула з високо зморщеними бровами, неначеб відчула раптом сильний фізичний біль. — Як же ти мене перепудив (перелякав)! — І немов роздразнена тим,

тягнула дальше: — Та вже вечері хочеться? А чому ж ти вернув так скоро з бурдею? Напоїв худобу? Ти мав там сидіти, доки тато не прийде та доки Михайло сам туди на ніч не піде!

— Так! І голоден? — спитав він.

— Чи я для них борше (швидше) варю, як вони пересиджують у бурдею? Всім в одній порі варю.

— Як я голоден, то їх то не болить.

— А де ти був досі? Хіба ж усе там у бурдею? — спитала їдко.

— Жаль вам, що ви не були там, де я ходив? — відповів глумливо і стояв, мов стрункий дуб, перед нею і краєв серце холодним блиском очей.

— Бог би тебе скарав, Саво! Мені з жури чорно перед очима, а ти ще приходиш і їси мое серце!

— Ей, чи то я їм ваше серце? Може, я й тому винен, що ви плачете? Може, ви за мною плачете? Не плачте за мною, бо я ваших сліз не потрібую. Навіть як умру, не потрібуєте за мною плакати!

— Саво! — крикнула вона з жахом.

— Мовчіть! — сказав понуро й сам замовк. Глядів на землю неначе шукав на ній кулі, що перебігла з одного місця на друге, та схилив молоде, звичайно блідаве лице, що стемніло із гніву, який так раптово наплив йому до серця.

— Мовчати, кажеш ти! — сказала вона й усміхнулася гірко. — Коли я межі людьми чую, як про тебе говорять, я й так мушу мовчати, сину мій! — тягнула поволі несказанно гірким голосом. — Навіть не можу перед ними пожалітися, бо мені соромно. І мені так соромно, що з сорому не раз у землю запалась би, що мій син вибрав собі дівчину, яка сорому не має, доньку чоловіка, що сидів у криміналі, що славиться злодієм на ціле село й що твого тата хотів до криміналу упхати, а тепер, де може, безчестить, його донька така, як він, ба навіть ще гірша, а ти лізеш до неї, бігаєш за нею! Га-га-га! Стидайся. Саво! — сміялася зневажливим, гірким сміхом, а відтак утерла сльозу з очей.

Він стояв, як перше, не змінивши ні пози, ні руху, з похиленою головою і непостійним поглядом, та слідив за всіма її рухами і кроками. Він любив свою матір, здається, любив її більше, як тата і брата, але бували хвили, в яких ненавидів її, так як тепер, з цілої душі своєї, коли нарікала на Рахіру і прискала зневагою, як трійлом (отрутою).

— І тому ви плакали? — спитав поволі з обидливим глумом. Вона глянула на нього, а відтак обізвалася:

— Ні, ти не вартий того, аби я за тобою плакала! Я плачу, що Михайло піде восени в рекрути!

Він підняв брови високо вгору і спитав цілком зимно й спокійно:

— Тому?.. Ну, то плачте здорові, дальше! Я гадав, що маєте вже кулешу готову, а ви заводите, як по вмерлих. Як так, то я можу собі знов іти...

— Іди, іди, звідки прийшов!

— Я йду, звідки прийшов, — скипів він, — аби-сьте знали! Аби-сьте таки знали! — І очі його замиготіли зимним блиском.

— Іди! — кликнула вона, вибухаючи гнівом та піднявши грізно руку вгору. — Якби ти сьогодні йшов до Жовнірів, я би богу дякувала! Як ти смієшся зі сліз маминих, то нехай собаки плачуть за тобою, а коли тобі слова мами й тата байдужі, то нехай тобі вороги твої радять. Іди з моїх очей, забирайся!

Він відвернувся і вийшов повільним кроком надвір. Тут постояв хвильку, віддихаючи сильніше з раптового зворушення. Надумувався, але не пішов зараз туди назад, звідки прийшов. Зайшов уперед тихо до стайні, де стояла одна дійна корова, і почав там перешукувати. Шнирєв за

яйцями. Коли повибрав їх з гнізда, вернувся ще в курник, узяв першу курку, що сиділа скраю під рукою на бантах, і висунувся безшелесне на подвір'я. Аж відтак пішов туди, «звідки прийшов...»